

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ ТА СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Самошкіна Ірина Дмитрівна, к.е.н., доцент, Сумський національний аграрний університет

Стаття присвячена комплексному аналізу розвитку системи соціального страхування та соціального забезпечення в Україні, охоплюючи історичні передумови та сучасні виклики. Аналізуються поточні проблеми системи соціального захисту. Окреслюються перспективні напрямки розвитку. Особливий акцент робиться на необхідності соціальної підтримки ветеранів та постраждалих від війни для забезпечення гідного повоєнного відновлення.

Постановка проблеми. Система соціального забезпечення є однією з найважливіших складових соціальної держави, покликаною забезпечити захист громадян від різноманітних соціальних ризиків, таких як хвороба, безробіття, інвалідність, старість, втрата годувальника. В Україні, як і в багатьох інших країнах, ця система формувалася протягом тривалого часу, проходячи через етапи трансформацій, зумовлених історичними, політичними та економічними змінами. Розвиток соціального страхування та соціального забезпечення в Україні нерозривно пов'язаний зі становленням державності, переходом від планової до ринкової економіки та інтеграцією у європейський простір.

Історично, елементи соціального захисту існували ще за часів Київської Русі у формі благодійності та взаємодопомоги. Згодом, у козацькі часи, з'явилися перші форми організованої допомоги козакам-інвалідам та їхнім родинам. Однак, системний підхід до соціального забезпечення почав формуватися лише у ХІХ столітті, під впливом європейських ідей та індустріалізації, що зумовила зростання соціальних ризиків для робітників. У радянський період соціальне забезпечення було централізованим і всеохоплюючим, гарантуючи широкий спектр соціальних послуг та виплат. Проте, ця система базувалася на принципах патерналізму держави та не передбачала значної участі самих громадян у формуванні страхових фондів. Здобуття Україною незалежності у 1991 році стало переломним моментом, що відкрив шлях до докорінних реформ та побудови нової, сучасної моделі соціального захисту, заснованої на ринкових принципах та міжнародних стандартах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Соціальне забезпечення в епоху глобалізації активно привертає увагу дослідників і становить значний елемент наукового апарату для широкого спектру дисциплін, зокрема філософії, соціології, права, педагогіки, економічної теорії, економіки праці, соціального менеджменту, державного управління та соціальної роботи. Проблематику системи соціального забезпечення глибоко вивчали такі

науковці, як В. Дубчак [3], С. В. Калашников [2], П. Я. Кравчук [1], І. М. Крекотень [4], Л. В. Осіпова [5], О. В. Тищенко [6] та інші. Їхні роботи дозволили вирішити широкий спектр теоретичних і методологічних питань. Незважаючи на численні напрацювання українських та світових вчених у сфері соціального забезпечення, залишається насувна потреба у поглибленому вивченні цієї галузі соціальної політики в контексті глобалізації. Зокрема, необхідно доопрацювати теоретичні підходи до розуміння сутності соціального забезпечення та його складових, аби вони відповідали сучасним глобалізаційним викликам.

Метою статті є аналіз еволюції та поточного стану системи соціального страхування та соціального забезпечення в Україні, висвітлення ключових етапів її розвитку, викликів сучасності, а також окреслення перспективних напрямків для побудови стійкої та ефективної моделі соціального захисту в контексті повоєнного відновлення та європейської інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Для України, що перебуває в процесі соціально-економічних перетворень, функціонування дієвої системи соціального захисту та забезпечення є критично важливим для зменшення впливу соціальних ризиків. Адже належне соціальне забезпечення є фундаментом для процвітання нації. В умовах глобалізації та євроінтеграції, рівень соціального забезпечення безпосередньо корелює з добробутом громадян, охоплюючи їхній матеріальний, духовний та соціальний аспекти.

З економічної точки зору, соціальне забезпечення – це система розподільчих відносин, що передбачає використання коштів страхових фондів та перерозподіл бюджетних ресурсів для задоволення соціальних потреб. У соціальному вимірі, в умовах глобалізації, його сутність полягає у вирівнюванні матеріального та соціального стану окремих верств населення, гарантуючи їм матеріальне забезпечення не нижче прожиткового мінімуму. Саме ці цілі визначають структуру системи соціального захисту (рис. 1).

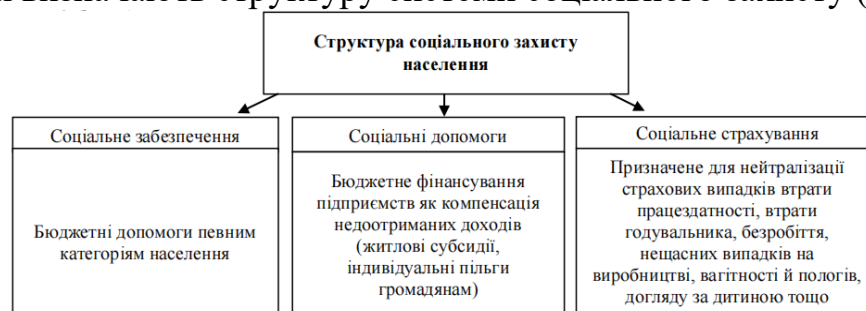

Рис. 1. Структура соціального захисту населення [2]

Перші роки незалежності України були позначені глибокими економічними перетвореннями, які супроводжувалися значним падінням виробництва, високою інфляцією, зростанням безробіття та зубожінням населення. У цих умовах гостро постала потреба у створенні ефективної системи соціального захисту, здатної адаптуватися до нових реалій.

Радянська патерналістська модель виявилася неспроможною протистояти викликам ринкової економіки.

Саме в цей період розпочався процес формування багатуукладної системи соціального забезпечення, що поєднує державне соціальне страхування, державну соціальну допомогу та недержавні форми соціального захисту. Одним із ключових кроків стало прийняття низки законів, що регулюють окремі види соціального страхування. Зокрема, у 1991 році був прийнятий Закон України "Про пенсійне забезпечення", який заклав основи для формування пенсійної системи в умовах незалежності. Важливим етапом стало також створення Фонду соціального страхування на випадок безробіття (1991), Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності (1993) та Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань (1999). Ці фонди, засновані на принципах обов'язкового соціального страхування, стали основним механізмом фінансування відповідних видів соціальних виплат [5].

Проте, незважаючи на ці законодавчі ініціативи, 1990-ті роки характеризувалися численними проблемами: низький рівень пенсій та соціальних виплат, значні заборгованості з їх виплати, нелегальна зайнятість, що підривала базу соціальних відрахувань, а також відсутність чіткої стратегії розвитку соціального захисту. Система була фрагментованою, її координація була слабкою, а адміністративні процедури – обтяжливими.

На початку 2000-х років Україна вступила в період відносної економічної стабілізації, що дозволило активізувати реформи у сфері соціального забезпечення. Головним завданням стало підвищення ефективності системи, її фінансової стійкості та наближення до європейських стандартів. Одним із ключових напрямків було реформування пенсійної системи. У 2003 році був прийнятий Закон України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", який запровадив багатокomпонентну пенсійну систему, що поєднувала солідарний та накопичувальний рівні. Метою накопичувального рівня було створення індивідуальних пенсійних рахунків для майбутніх пенсіонерів, що мало б зменшити навантаження на солідарну систему та підвищити рівень пенсійних виплат у майбутньому.

Також були внесені зміни до законодавства про соціальне страхування, спрямовані на вдосконалення механізмів збору страхових внесків, підвищення прозорості використання коштів фондів та покращення якості надання соціальних послуг. У цей період активно обговорювалася ідея уніфікації соціальних внесків та створення єдиного соціального внеску (ЄСВ), що мало б спростити адміністрування та зменшити податкове навантаження на бізнес.

Попри значні зусилля, реформи 2000-х років не змогли повністю вирішити всі проблеми. Пенсійна система залишалася залежною від державного бюджету, а накопичувальний рівень так і не був повноцінно запущений. Фонди соціального страхування стикалися з дефіцитом коштів, а рівень соціальних виплат залишався недостатнім для забезпечення гідного рівня життя. Проте, цей період став важливим етапом у формуванні

концептуальних засад сучасної системи соціального захисту, визначивши вектори її подальшого розвитку [1].

Проілюструвати поточний стан та динаміку розвитку системи соціального страхування та соціального забезпечення в Україні, з акцентом на останні доступні дані (2023-2025 роки) зможемо за допомогою табл.1.

Таблиця 1 – Сучасний стан системи соціального страхування та соціального забезпечення в Україні

Категорія показника	Показник	Значення (дані за 2023-2025 рр.)	Опис та контекст
1. Пенсійна система	Кількість пенсіонерів (на початок 2024р.)	~10.34 – 10.51 млн. осіб	Продовжується скорочення чисельності пенсіонерів (на 1.6% за 2023 рік, на 324.5 тис. за 2 роки війни) через демографічні зміни, міграцію та війну.
	Середня пенсія (на початок 2024р.)	5385 грн.	На 1 квітня 2024 року середня пенсія зросла до 5 743.27 грн після індексації.
	Пенсіонери з виплатами < 4000 грн (2024р.)	~51%	Кожен другий пенсіонер отримує пенсію менше 4000 грн, що підкреслює проблему низького рівня виплат для значної частини пенсіонерів.
	Дефіцит Пенсійного фонду (2024р.)	Покривається дотаціями	Хоча заявляється, що дефіциту коштів на пенсії у 2024 році не передбачається, ПФУ традиційно залежить від дотацій з Держбюджету, який має значний дефіцит (~1.57 трлн грн у 2024 році), що покривається міжнародною допомогою.
	Навантаження на солідарну систему (01.04.2024р.)	945 осіб на 1000 застрахованих	Співвідношення між платниками ЄСВ та пенсіонерами погіршується: на початок 2021 року було 868 осіб на 1000, що посилює тиск на солідарний рівень.
2. Соціальне страхування на випадок безробіття	Рівень безробіття (за підсумками 2024р.)	~14.3%	Зниження з 17.4% (2023) та 18.5% (2022), що свідчить про певне відновлення ринку праці, але показник залишається високим порівняно з довоєнним.
	Кількість зареєстрованих безробітних (грудень 2024р.)	94.2 тис. осіб	Значне зменшення кількості офіційно зареєстрованих безробітних порівняно з піковими періодами війни та довоєнним часом.
	Отримувачі допомоги по безробіттю (2023)	323.6 тис. осіб	Кількість громадян, які отримували допомогу протягом року.
3. Державна соціальна допомога	Прожитковий мінімум для працездатних (з 01.01.2024р.)	3028 грн.	Базовий показник, від якого залежить розмір багатьох видів соціальних виплат.
	Прожитковий мінімум для непрацездатних (з 01.01.2024р.)	2361 грн.	Використовується для розрахунку пенсій та деяких видів допомоги.
	Допомога при народженні дитини (з 01.01.2024р.)	41280 грн.	10 320 грн одноразово, 860 грн щомісячно протягом 3 років.
	Грошовий еквівалент "бебі-боксу" для новонароджених	7689 грн.	Альтернатива натуральному "бебі-боксу" для новонароджених.

	боксу" (з 01.01.2024р.)		
4. Страховий ринок (приватний сектор)	Валові страхові премії (2024)	53.1 млрд. грн (+15%)	Зростання обсягів надходжень від страхових премій, що свідчить про певне відновлення та розвиток приватного страхового ринку.
	Валові страхові виплати (2024)	20.4 млрд. грн	Зростання обсягів виплат страховиків.
	Кількість страхових компаній (2024)	65	Скорочення кількості компаній (консолідація ринку).
	Частка ТОП-10 ризикових страховиків (2024)	71%	Зростання концентрації ринку: ТОП-10 компаній займають понад дві третини ризикового страхування.
	Чистий фінансовий результат (2024)	3.95 млрд. грн	Позитивний фінансовий результат страхового сектору.

* Складено автором на основі [7,8]

Система соціального забезпечення в Україні, особливо її пенсійна складова, є одним із найчутливіших індикаторів соціально-економічного стану країни. Її стабільність безпосередньо впливає на добробут мільйонів громадян.

На початок 2024 року в Україні налічувалося близько 10.34 – 10.51 мільйона пенсіонерів. Ця цифра продовжує скорочуватися, що є наслідком не лише природних демографічних процесів, а й значних втрат, міграції та підвищеної смертності, спричинених повномасштабною війною.

Лише за 2023 рік чисельність пенсіонерів зменшилася на 1.6% (171384 особи), а за два роки війни – на 324580 осіб. Це, з одного боку, дещо зменшує пряме навантаження на Пенсійний фонд, але з іншого – вказує на серйозні демографічні проблеми.

Середня пенсія на початок 2024 року становила приблизно 5385 грн, проте значна частина пенсіонерів (близько 51%) отримувала виплати менше 4000 грн. Лише третина пенсіонерів мали пенсію на рівні або вище середньої. Після березневої індексації 2024 року середня пенсія зросла до 5743.27 грн, що є позитивним, але все ще недостатнім для забезпечення гідного рівня життя для багатьох.

Фінансовий стан Пенсійного фонду України (ПФУ) традиційно характеризується дефіцитом, що потребує дотацій з Державного бюджету. Хоча уряд заявляє про відсутність дефіциту коштів на пенсії у 2024 році завдяки внутрішнім заходам та заощадженням (понад 25.8 млрд грн за період 2021-I квартал 2024), загальний державний бюджет на 2024 рік має значний дефіцит (понад 1.5 трлн грн), який значною мірою покривається за рахунок міжнародної фінансової допомоги. Це підкреслює залежність пенсійної системи від зовнішньої підтримки [8].

Особливе занепокоєння викликає зростання навантаження на солідарну систему. Темпи скорочення чисельності застрахованих осіб (тих, хто сплачує ЄСВ) у 2021–2023 роках та I кварталі 2024 року вдвічі перевищували темпи скорочення чисельності пенсіонерів. Як наслідок, на початок квітня 2024 року на кожну 1000 застрахованих осіб припадало 945 пенсіонерів, тоді як на

початок 2021 року цей показник становив 868 осіб. Таке погіршення співвідношення створює додатковий тиск на фінансову стійкість системи.

Ринок праці в Україні зазнав значних трансформацій через повномасштабну війну. Проте, спостерігається позитивна динаміка: за підсумками 2024 року рівень безробіття знизився до 14.3%, порівняно з 17.4% у 2023 році та 18.5% у 2022 році. Це свідчить про певне відновлення економічної активності та повернення людей до роботи.

Кількість офіційно зареєстрованих безробітних також суттєво зменшилася, впавши до 94.2 тисяч осіб станом на грудень 2024 року. Протягом 2023 року статус безробітного мали 483.2 тис. українців, а допомогу по безробіттю отримували 323.6 тис. громадян. Таке зменшення офіційної кількості безробітних може бути пов'язане як з реальним відновленням ринку праці, так і з можливими змінами у методології реєстрації та надання виплат під час воєнного стану [4,8].

Система державної соціальної допомоги залишається критично важливою для підтримки найменш захищених верств населення. З 1 січня 2024 року прожитковий мінімум для працездатних осіб зріс до 3028 грн, а для непрацездатних – до 2361 грн, що впливає на розміри багатьох видів допомоги. Зміни в системі допомоги у 2024 році спрямовані на підвищення адресності та підтримки вразливих категорій, зокрема внутрішньо переміщених осіб (ВПО), осіб з інвалідністю та сімей з дітьми. Розміри окремих видів допомоги, таких як допомога при народженні дитини (41 280 грн) чи допомога на дітей, над якими встановлено опіку (від 6407.5 грн до 11186 грн залежно від віку та інвалідності), були переглянуті. Грошовий еквівалент "бебі-боксу" становить 7689 грн.

Приватний страховий ринок в Україні, що доповнює систему державного соціального захисту, демонструє позитивну динаміку. За 2024 рік валові страхові премії зросли на 15% до 53.1 млрд грн, при цьому значна частина припадає на ризикове страхування (47.4 млрд грн). Валові страхові виплати також зросли до 20.4 млрд грн.

На ринку ризикового страхування домінуючим залишається "моторне страхування", що становить 62.3% премій та 68.1% виплат. Медичне страхування також займає значну частку – майже 20% премій та 24% виплат. Спостерігається подальша консолідація ринку: кількість страхових компаній скоротилася до 65, а частка п'яти найбільших ризикових страховиків за обсягом премій зросла з 39% до 42% (ТОП-10 – з 65% до 71%). Це свідчить про укрупнення гравців. Загальний чистий фінансовий результат страхового сектору зріс з 2.44 млрд грн до 3.95 млрд грн у 2024 році, що відображає його стабільність та прибутковість.

Останні десятиліття принесли Україні нові, безпрецедентні виклики, які суттєво вплинули на систему соціального забезпечення. Світова фінансова криза 2008 року, анексія Криму та збройна агресія на сході України з 2014 року, пандемія COVID-19, а з 2022 року – повномасштабне вторгнення Росії, – усі ці події поставили перед системою соціального захисту завдання адаптації до умов надзвичайної ситуації, забезпечення

підтримки мільйонам внутрішньо переміщених осіб, ветеранів війни, осіб з інвалідністю та інших вразливих категорій населення [3,8].

У відповідь на ці виклики, у 2010-х роках та на початку 2020-х було здійснено низку важливих реформ. У 2011 році запроваджено Єдиний соціальний внесок (ЄСВ), що значно спростило адміністрування соціальних відрахувань та стало важливим кроком до уніфікації системи. Пенсійна реформа 2017 року передбачала підвищення вимог до страхового стажу та віку виходу на пенсію, а також автоматичний перерахунок пенсій, що мало б забезпечити стабільність та справедливість пенсійної системи. Була також розпочата робота над впровадженням другого накопичувального рівня пенсійної системи, хоча його повноцінний запуск все ще очікується [6].

Особлива увага приділяється цифровізації соціальних послуг. Впровадження електронних реєстрів, можливість подачі заяв та отримання довідок онлайн через портал "Дія", розширення доступу до інформації – все це спрямовано на підвищення прозорості, ефективності та доступності соціальних послуг для громадян.

Незважаючи на значні зусилля та досягнення, система соціального страхування та соціального забезпечення в Україні стикається з численними проблемами. Серед них:

- Фінансовий дефіцит Пенсійного фонду та фондів соціального страхування: демографічна ситуація (старіння населення, низька народжуваність), високий рівень тіньової економіки та низькі офіційні зарплати підривають фінансову стійкість системи.

- Низький рівень соціальних виплат: пенсії соціальні допомоги не забезпечують гідного рівня життя, у т.ч. для вразливих категорій населення.

- Складність адміністративних процедур: хоча цифровізація покращує ситуацію, бюрократичні перепони все ще існують.

- Недостатній розвиток недержавних форм соціального захисту: приватні пенсійні фонди та страхові компанії не мають достатнього розвитку, щоб суттєво доповнювати державну систему.

- Вплив воєнних дій: повномасштабне вторгнення Росії у 2022 році значно посилило навантаження на систему, вимагаючи додаткових ресурсів для підтримки військовослужбовців, ветеранів, їхніх сімей, внутрішньо переміщених осіб, осіб з інвалідністю, а також для відновлення зруйнованої інфраструктури [4].

Перспективи розвитку соціального страхування та соціального забезпечення в Україні нерозривно пов'язані з повоєнним відновленням та подальшою євроінтеграцією (рис. 2):

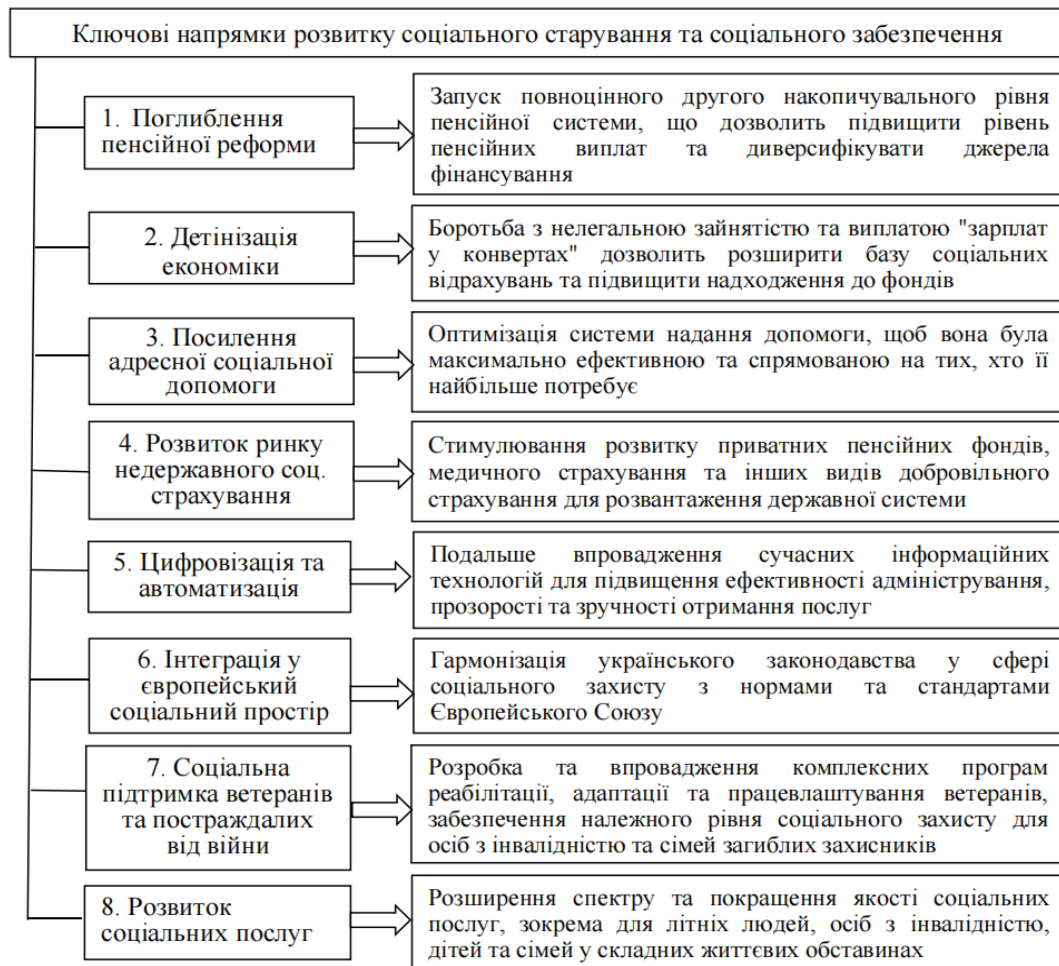

Рисунок 2 – Алгоритм розвитку соціального страхування та соціального забезпечення в Україні (розроблено автором)

Висновки. Розвиток соціального страхування та системи соціального забезпечення в Україні є складним і багатограним процесом, що відображає історичні, економічні та соціальні трансформації країни. Від перших елементів взаємодопомоги до централізованої радянської моделі та, нарешті, до сучасної, хоч і недосконалої, системи, заснованої на принципах обов'язкового соціального страхування та державної соціальної допомоги.

На сьогодні Україна стоїть перед обличчям безпрецедентних викликів, зумовлених війною, що вимагає негайних та довгострокових рішень для забезпечення належного рівня соціального захисту громадян. Водночас, ці виклики створюють можливості для прискорення реформ, імплементації кращих європейських практик та побудови справді стійкої, ефективної та справедливої системи соціального забезпечення, яка стане однією з найважливіших опор для повоєнного відновлення та подальшого розвитку України як демократичної та соціальної держави. Реалізація цих завдань вимагатиме консолідованих зусиль уряду, громадянського суспільства, бізнесу та міжнародних партнерів.

Література

1. Кравчук П. Я. Сутність та наслідки глобалізації світової економіки / П. Я. Кравчук // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. – 2008. – № 7. – С. 297–299.
2. Калашников С. В. Теоретичні аспекти формування соціальної сфери в сучасних економічних умовах / С. В. Калашников // *Ефективна економіка*. – 2016. – № 1. – С. 46–52.
3. Дудчак А. В. Соціальне забезпечення громадян: сучасний стан та перспективи розвитку / А. В. Дудчак // *Молодий вчений*. – 2017. – № 5(45). – С. 568–572.
4. Крекотень І. М. Проблеми розвитку системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні / І. М. Крекотень // *Вісник Хмельницького національного ун-ту*. – 2015. – № 4(1). – С. 80 – 84.
5. Осіпова Л. В. Ефективна система фінансування соціальної сфери як умова підвищення рівня соціальних стандартів / Л. В. Осіпова, Т. М. Загребельна // *Вісник Хмельницького національного ун-ту*. – 2018. – № 6(1). – С. 182–186.
6. Тищенко О. В. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування в Україні: теоретично-правові проблеми / О. В. Тищенко // *Науковий вісник «Право»*. – 2017. – № 24(2). – С. 198–200.
7. Пенсійний фонд України (ПФУ): сайт <https://www.pfu.gov.ua/>
8. Державна служба статистики України (Держстат): сайт <https://www.ukrstat.gov.ua/>

The article is devoted to a comprehensive analysis of the development of the social insurance and social security system in Ukraine, covering historical prerequisites and modern challenges. The current problems of the social protection system are analyzed. Promising directions of development are outlined. Special emphasis is placed on the need for social support for veterans and war victims to ensure a decent post-war recovery.

Відомості про автора

а) прізвище, ім'я, по - батькові: Самошкіна Ірина Дмитрівна

б) вчене звання: доцент

в) науковий ступінь: кандидат економічних наук

г) місце роботи: СНАУ, кафедра фінансів, банківської справи та страхування

д) адреса для листування: 40020, м. Суми, вул. Герасима Кондратьєва, 160, кафедра фінансів, банківської справи та страхування